

«Det angår også deg»

Et foredrag av Arnold Jacoby om hvordan boka om Herman Sachnowitz «Det angår også deg» ble til.

Det finnes en jødisk legende, en historie nær 200 år gammel, som forteller om to rabbier som reiste omkring i Polen for å utbre den chaddiske lære. Sent en kveld kom de til en landsby på det øde myrlandet ved foten av Karpatene. Her hadde de tenkt å overnatte, men ikke før hadde de begynt å gjøre seg i stand for natten, før de begge ble grepet av en ufattelig redsel, som drev dem hals over hode ut av byen og langt, langt vekk. Landsbyen het Oswiecim, – det senere så beryktede Auschwitz.

Det er dette stedet den handler om, den boken jeg nå skal fortelle om. Boken er dessuten et vitnesbyrd av larviksgutten Herman Sachnowitz, som mistet hele familien, sin far og 7 søsken, i Auschwitz, den største og mest effektive dødsleiren i historien.

Kort tid etter siste krig kom Herman og spurte om jeg ville skrive en bok om det han hadde opplevd. Han visste at jeg syslet med litt skriving, og han husket at jeg hadde hatt mye kontakt med brødrene og far hans. Nå ville han at jeg skulle nedtegne, og fortelle videre, alt han hadde gjennomgått, og det var i sannhet en rystende historie.

Jeg svarte ja, uten helt å vite hva jeg gikk til. Siden har det slått meg at jeg fra først av ikke tenkte på boken med virkelig alvor. Ble det en bok, så ble det en bok, tenkte jeg, det viktigste var å få stoffet ned på papiret, som et menneskelig vitnesbyrd, som et historisk dokument, men aller mest – for at Herman i noen grad kunne kvitte seg med det han bar som en umåtelig byrde i sinnet.

Jeg tenkte også at om resultatet ble en bok til slutt, så burde vi vente med utgivelsen, og kanskje vente lenge. Gjorde vi ikke det, risikerte vi at boken ville drukne i den veldige flommen av krigslitteratur som jeg ventet ville komme, og som ganske riktig kom. Dessuten var det tydelig at Herman trengte tid på å komme noenlunde til mental likevekt, dersom han noensinne ville greie det.

Jeg nevnte på slump at vi kanskje fikk vente i syv år – 7-tallet er jo et hellig tall for jødene – og jeg håpet at boken i beste fall ville komme ut da.

Det skulle gå hele 7 år før vi kom skikkelig i gang med nedtegnelsen av stoffet. Herman var ikke selv i stand til å få noe ned på papiret. Han fortalte villig, men ofte så opphisset og usammenhengende at det var vanskelig – og iblant uråd – å forstå hva han egentlig mente. Ofte visste han det ikke selv.

Jeg har lyst til å komme inn på en særegenhet hos ham, en spaltethet i sinnet, som jeg er sikker på var en følge av KZ-leirene og oppholdene der. Rent fornuftsmessig visste han at det ikke nyttet å hate, og i rolige stunder kunne han snakke med stor overbærenhet om sine

fordums plageånder. Men så – når han ble opphisset – kunne han fekte med armene og skrike: « Jeg hater – jeg hater ham – hadde jeg bare hatt ham her, så skulle jeg –!»
Jeg har liggende en del sider med slike utbrudd fra stunder da han ikke var seg selv

Ofte i begynnelsen av beretningen ble jeg sittende hjelpeløs og visste ikke hva jeg skulle skrive. Så fant vi på at vi kunne snakke inn et intervju på lydbånd. Vi kunne da forberede intervjuet, og kanskje iallfall i noen grad få en tråd i fortellingen.

Arbeidet med lydbåndet ble avbrutt mange ganger, og det kunne ta år før vi kom i gang på nytt. Årsaken var dels at jeg hadde annet å gjøre, dels at Herman rett og slett forsvant og ble borte. Han tålte ikke den påkjenningen det var å rippe opp i alt det forferdelige som hadde hendt.

Arbeidet med nedtegningen kom for alvor i gang i 1952. Der foregikk slik: Først ble et intervju snakket inn på lydbånd. Siden, når jeg var alene, skrev jeg av etter lydbåndet og fikk noenlunde orden på setningene. Verre var det med de store trekkene i handlingen. Dem hadde Herman vanskelig for å gjengi i kronologisk orden. Snart befant vi oss i Blokk 8, snart i Blokk 6 eller 10. Snart slavet vi under capo Jupp, for i neste nå å stå under en helt annen capo. Å få orden på dette ble et arbeid som jeg tenker på med liten glede.

Jeg måtte lese manuskriptet om og om igjen, nummerere avsnitt, klippe setninger og avsnitt fra hverandre, flytte dem og ordne dem i store konvolutter, som ble påført tid, sted og innhold.

Mens jeg stelte med dette fikk jeg bedre oversikt over stoffet, og kunne se hva som var godt, og hva som var for dårlig. Det dårligste ble skåret vekk med en gang. Det bedre og beste var ofte ufullstendig, slik at jeg måtte stille nye spørsmål til Herman, og dem ble det hundrevis av. Da han hadde svart på alt, var manuskriptet blitt en halv gang tykkere.

Så satte jeg langt om lenge ved skrivebordet og skulle skrive. Foran meg lå et halvt hundre konvolutter fulle av løse ark, lapper og notater som var heftet sammen med binders.

Konvoluttene hadde fått betegnelser som: Blokk 8 – Blokk 10 – tiden i kabelkommando – utryddelsesteknikker – familie – leirsystemet – fangepsykologi – bordellet – latrinen drømmer og så videre. Alle bitene skulle passes til hverandre og komme inn på riktig sted og riktig tid i fortellingen. – Jeg må tilstå at jeg iblant skjøv bunkene fra meg med avsky, og det hendte at jeg hadde lyst til å gi opp. Puslespill er det verste jeg vet.

Men noe drev meg til å fortsette. Det var ikke bare Hermans brennende ønske, men også det at oppgaven etter hvert fikk en høyere mening. Det lå en innsikt og en historisk sannhetsverdi i disse opplysningene, som måtte bringes videre. Det var dette som var Hermans mål og mening: å fortelle verden hva som hadde hendt – og at det kunne hende på nytt!

Men hvordan få fortalt noe som ikke kunne beskrives med ord?

Hvordan finne en form og en stil som var anvendelig?

Hva ville forresten leserne si til en slik bok?
Var det i det hele tatt noen som ville lese boka?

Kanskje det var best å spørre leserne selv.

Så begynte jeg å spørre venner og kjente hva de følte ved tanken på å lese en bok så fryktelig at fornuften ville nekte å tro at det var sant. Jeg noterte svarene, og ordnet dem siden i 3 grupper.

Den første gruppen omfattet lesere som ikke orket vold og grusomheter, men helst ville ha hyggelig stoff.

Den andre mente at stoffet var gammelt og utbrukt. De hadde lest en mengde krigslitteratur, sa de, og mente at de visste nesten alt om KZ-leirene.

Den tredje gruppen, den vi helst ville nå, bestod av ungdom. Det var overraskende og sjokkerende å oppdage at stoffet ikke angikk dem. Det var noe gammelt og avleggs som hørte hjemme på den andre siden av generasjonskløften, mente de. «Det var våre foreldres krig,» sa de. «Ikke vår.»

Nesten ingen hadde lyst til å lese en slik bok, og likevel var det nå klart at den måtte ut.

Så skulle grovmanuskriptet skrives, og en rekke problemer måtte løses. Det første problemet, og det som opptok meg mest, var formen og stilen i boken. Både formen og stilen ville hver for seg være avgjørende for om boken ble vellykket eller ei. Form er så mangt, og stil er så mangt, og bare det ene riktige er godt nok.

I skrivekunsten er stil den klesdrakten som vi kler stoffet eller emnet i, men under den ytre drakten ligger en annen stil, nemlig forfatterens egen. I et emne som det som lå foran meg, og som jeg til nå hadde stått fremmed for, gav ikke stilen seg selv, den måtte prøves fram.

På samme måte var det med formen. Den vesle rundspørringen, jeg hadde foretatt, hadde avdekket mange farer. Hermans beretning var en eneste opphopning av redsler og gru. Jeg hadde hatt det for meg at sann ble beretningen ikke dersom den ikke gav leseren kvalmefornemmelser. På den annen side: Hva hjalp det dersom leseren ikke orket mer, men måtte legge boken vekk etter bare få sider? Side opp og side ned med gru og redsler kunne også virke motsatt; slik at leseren ble sløv og sluttet å reagere.

En tredje fare var at leseren kunne få inntrykk av sadistisk fryd hos forfatteren, selv om forfatteren i sitt strev følte hele oppgaven som ren avmakt.

Den eneste løsningen jeg kunne finne på dette, var å bruke hva engelskmennene kaller for «understatement». (Å underdrive.) Vi kan vel i dette tilfellet oversette det med neddemping, altså en neddemping av virkemidlene. Forfatteren måtte hele tiden nøye vurdere hva han skrev. All utilsiktet dveling ved rå, sadistiske og frastøtende detaljer måtte unngås. Sjokkvirkninger måtte bare brukes dersom de var forsvarlige ut fra et psykologisk eller litterært synspunkt.

Mange hadde sagt at de hadde lest så rent for meget om tyske fangeleire og livet der. For dem måtte jeg finne fram til en fortellermåte som gjorde stoffet nytt og levende. Etter min mening måtte den beste løsningen bli å beholde jeg-formen som Herman naturlig nok hadde brukt da han fortalte. Jeg som skulle skrive om det, måtte med andre ord leve meg mest mulig inn i stoffet og skrive som om jeg var Herman. Denne måten skapte nærhet mellom fangen og leseren. Den hadde også en annen fordel. Den trakk leseren inn i KZ-leiren, og rykket leiren langt nærmere våre dager.

For å få det hele til å virke ekte og sant, måtte situasjoner og opplevelser skildres gjennom en rikdom av sanseintrykk og reaksjoner. Også dette for å føre Herman og leserne så nær hverandre som råd var. Det måtte bli å skrive som om Herman gikk den enkelte leser inn på livet, grep ham i jakkeslagene, ristet ham og sa: «Så forferdelig var det! Skjønner du det? Skjønner du det endelig?»

Den tredje gruppen av motvillige lesere var – som nevnt – de unge. De utålmodige. De vil helst ville ha i tale fordi katastrofen kunne hende om igjen – og ramme nettopp dem! For å vekke interessen hos dem, måtte jeg finne en enkel stil med sterkt driv. Lange betraktninger og dype tanker om liv og død måtte bare sjelden forekomme, ellers ville det tyngne stoffet. Det som skulle sies, måtte sies kort og greit, med saft og kraft helst i hvert ord.

Jeg var tidlig inne på hvor viktig det var å dempe ned beretningen og gjøre den stillfarende, men i dette lå samtidig en fare. Miljøet i seg selv var grått og ensformig, det dreide seg om en natt- og tåkeleir, en evig håpløshet hvor nær sagt alle dager var like. Faren var at dette kunne smitte over på fortellermåten og gjøre også den enstonig og trøstesløs. Dessuten kunne den lange rekken av tragedier komme til å virke altfor sterk deprimerende på leseren, slik at han la boka vekk og kanskje aldri åpnet den mer. – Altså gjaldt det å tilføre beretningen visse positive verdier. Et lysglimt i natten gir håp, – og får dertil mørket til å virke enda svartere etterpå. Tragediens skjønnhet, gleden over de enkle ting i livet, storheten i menneskesinnet, alt dette måtte med i boka.

Det formet seg med andre ord ikke bare en disposisjon for handlingen, men også et psykologisk opplegg. Dette førte til mange nye spørsmål til Herman. «Hva følte du akkurat da?» «Hvorfor reagerte du slik?» Det var disse spørsmålene som ble de verste for ham. Han hadde aldri stilt dem til seg selv. Og ble nå ansikt til ansikt konfrontert med sider av seg selv han aldri hadde vært oppmerksom på. Det var gjerne etter kvelder da han hadde vært nødt til å utlevere seg, at han kunne bli borte for lang tid. Mange ganger begynte han å gråte. Jeg følte meg kynisk og brutal, men jeg vet at det gjorde ham godt på lang sikt.

Mens Herman var borte, en gang i 3 tre år. Arbeidet jeg videre på boka. For å få grundig innsikt i stoffet, og for å kunne leve meg dypest mulig inn i det, leste jeg alt jeg kom over av

litteratur om jødene og KZ-leirene. I farten husker jeg bøker som «Hakekosets svøpe», av Lord Russel, selvbiografien til Rudolf Höss, « Det tredje rikes reisning og fall». Senere i et mursteinsverk av den tyske forskeren Langbein fant jeg en hel del av de personene Herman hadde nevnt, navn på voldsforbrytere, SS-folk, og andre, og det gjorde at jeg fikk navnene riktig bokstavert.

Det ble en del tusen sider å lese etter hvert, og nesten alt jeg leste, var nyttig. På den måten fikk jeg også en mengde opplysninger som Herman ikke hadde kunnet gi, for eksempel om KZ-leirenes historie, om fangepsykologi, leirsystemene, gasskamrene og andre dødsmetoder – og en god del annet som nå finnes spredt gjennom hele boken.

Ennå var det virkelige skrivearbeidet ikke kommet skikkelig i gang. Dere vet alle hvor vanskelig det kan være å få til en god innledning. Vi sitter og biter i blyanten, og iblant kaster vi den fra oss og får lyst til å skrike av avmakt fordi vi ikke får det til.

Å skrive er en skapelsesprosess. I dette tilfellet skulle fangen Herman fremstå som et levende menneske som vedkom oss. Ethvert menneske har hatt foreldre, barndom, et miljø å vokse opp i. Alt dette er med på å forme nettopp det mennesket. Herman var vokst opp i et Jødisk hjem, men barndommen hadde vært nokså norsk, uten store opplevelser. Å åpne boken med 20/30 sider stillestående skildring av hjemmet og barndommen, ville vært det samme som å ta livet av den i fødselen. Her gjaldt det å finne en åpning som straks engasjerte leseren. Først da jeg innså dette, kom jeg på den innledningen boka har i dag. Denne innledningen fører med få ord leseren inn i Hermans mentale tilstand slik den var da boka ble skrevet. Meningen var at leseren skulle spørre seg: «Hvordan er dette stakkars menneske blitt slik?» – Dermed håpet jeg at man måtte lese videre for å få svaret.

Innledningen

Jeg er norsk jøde, travelt på vei til møte med en venn. Kort vei å gå. Folk på alle kanter. Biler. En trailer svinger inn i Nedre Slottsgate, svær, tung, dieseldrevet. Et lunkent blaff av ekshaust og olje, – og plutselig er det over meg! Jeg trenger en vegg å støtte meg til, en krok å bli glemt i, en stripet drakt for å drukne i et hav av stripe, levende lik. Det er lukten – dieselvognene i Monowitz.

Vinterkveld i vennelag. Varme stuer. Munter trygghet til dempet musikk. «Husker-du-melodier» på løpende bånd. – Da er det over meg! En klo rundt hjertet. Et sug i buken. Melodien! Kanskje ser jeg Bronek! Kanskje Alexander! Vi spilte den jo – melodien, men ikke sånn – ikke sånn!

Det er vårkveld. Kald og klar, en slik kveld da lyd bærer langt. Fjernt fløyter et tog. For oss var det en gang som fløyt fra en fugl på vei mot nord. En lyd av døende håp. Kvelden toner ut i blått. Bak gråsteingjerdet går naboen og raker løv og kvist, og brenner bråte. Da er det over meg! Det er ikke løv og kvist bare, men noe mer – en liten dyreskrott – kanskje en død fugl i bålet! En søtlig, kvalmende lukt av brent kjøtt driver inn fra krematoriene i Birkenau Auschwitz.

Jeg slentrer en tur i sentrum. Plystrer. Ser på folkelivet. Vindusutstillinger. Nye kåper og drakter. Kanskje får jeg idéer. – Det skriker i bilbremsen bak meg. Da er det over meg! Jeg huker meg ned, løfter hendene over hodet. Et spark i underlivet. Vokteren kom helst på gummisåler, bakfra. Først etterpå så du ham. Når du reiste

deg. *Hvis* du reiste deg. I dag, tretti år etter, ser du ham ikke lenger, men han er der!

I kveld er jeg sterk og frisk. Det har vært en god dag. Travel, men god. Ikke bare for meg; for min kone Paula og barna også. Kanskje sovner jeg fort og lett for en gangs skyld. Det er lenge siden sist. Jeg synker tilbake og lukker øynene. Bak øyelokkene venter Rakers, capoene, en hær av SS-menn, og jeg slåss mot dem alle, med redselens blinde raseri, time etter time, til jeg står opp om morgenen, syk i sinnet og trett til døden.

I tretti år har jeg utsatt å skrive om min tapte ungdom. Ikke har jeg hatt helse til det; det finnes punkter i livet, små, harde knuter en ikke tør røre ved av frykt for at alt skal rakne. Heller ikke har jeg følt meg oppgaven voksen; å skildre noe som ingen kan skildre, å få andre til å fatte det ufattelige. Forsøket er dømt til å mislykkes, men –

Likevel må jeg fortelle hva jeg husker best. Det skylder jeg alle mine døde.

Nå var døra inn til Hermans tragedie åpnet på gløtt, og form og stil skulle stå sin prøve. Men også noe mer måtte til: Innlevelsen! – Det var nødvendig hele tiden å stille seg i Hermans sted, og prøve å gjengi hans følelser så inderlig som rå var. Og der hvor han ikke selv kunne uttrykke følelsene, måtte bokens forfatter da dikte inn både det allmenn-menneskelige og det universelle.

Det er dette vi i dag mener når vi snakker om dokumentarisme som litterær form. Boken om Herman Sachnowitz har ofte blitt betegnet som en selvbiografi. Det korrekte er at den er et stykke dokumentarisme, der fortelleren selv ikke har satt et eneste ord på papiret.

Virkelig diktning er – ofte i motsetning til journalistikk – dynamisk. Den har innebygget et hemmelig liv en bevegelse som overføres til leserens sinn og beveger ham. I tilfellet med denne boken gjaldt det altså å skrive på en måte så stoffet fikk liv, at det beveget leseren. Jeg hadde fått det for meg at jeg ville skrive en bok som gråt, stille og lavmælt, ikke av selvmedlidenhet hos hovedpersonen, men av dyp smerte. Her måtte en overføre fangens følelser til leseren, alt fra den dypeste sjelenød – til den varmeste følelse av noe stort og ubegripelig.

Det blir ofte referert til noe Ibsen en gang sa: «Å dikte er å se!» Men han sa noe mer ved samme anledning: nemlig at det gjaldt å overføre synsinntrykket til leserne, så også de så det samme.

*

Den intense innledningen jeg leste, løste ett problem, men skapte samtidig et nytt. Den tok fra meg muligheten for – så tidlig som mulig – å få fortalt om Hermans bakgrunn. Å gå fra en så fortettet innledning og over i vanlig fortelling ville skape et antiklimaks. Det fantes imidlertid en annen løsning også på dette, og det var å dele opp Hermans barndom og bakgrunn i små porsjoner, og så fordele porsjonene som erindringer utover i boken, nært knyttet til spenningskriser som var sterke nok til å bære kjedeligere detaljer. Som når en druknende i løpet av få sekunder ser hele sitt livsløp passere revy. Et eksempel er den natten da Hermans yngre bror, Frank, er dødelig syk, og de to gutten ligger med armene om hverandre i livets siste timer. I denne stunden tenker de tilbake på hjemmet, og gjenopplever blant annet den jødiske påskefeiringen i barndomshjemmet.

Samtalen den natten dreide seg mest om de gode dagene, det som en gang hadde vært. Vi drømte mor og far lys levende tilbake til stuene hjemme. Det var påskeaften, og far satt ved bordenden, med en pute han kunne lene seg mot for å markere vår stilling som frie mennesker. Foran hvert familiemedlem ved bordet stod et beger med vin, sinnbilledet på høytid, og foran far stod «sederfatet» med de ulike festsymbolene: usyret brød, persille med en liten skål eddik, tynne skiver med pepperrot, en kompott av frukter, et hardkokt egg og et magert kjøttben stekt på glør, det siste til minne om påskelammet. Far leste for oss om Israels utgang av Egypten, og Frank – som den yngste ved bordet – spurte sitt «Ma nischanno hallajlo hasse?» – Hvorfor er denne natt så ulik andre netter? Og vi husket de fire svarene far pleide å gi: «På alle andre netter spiser vi syret og usyret brød, på denne natt bare usyret. På alle andre netter spiser vi alle slags urter, denne natten bare bitre urter. På denne natten dypper vi ikke bare én gang, denne natten to ganger. På alle andre netter spiser vi såvel sittende som tilbakelenet, denne natten sitter vi alle tilbakelenet.»

Så var vi med ett to slanke, solbrune guttekropper på det vesle sommerstedet vårt ved Skagerak. Vi løp i vannet og sprutet på hverandre med hutrende fryd. Vi stupte i grønne bølger med overgiven henrykkelse. Og så var vi tilbake i hjemmet, og husket med glede det gode forholdet der. Mor, far og vi barna hadde alltid hygget oss sammen. Små feider hadde naturlig nok vært utkjempet, men alt var glidd over uten å skape avstand mellom oss. Alt

av glede ble hentet fram fra erindringen og gjennomlevd på nytt, nesten intensere enn da det virkelig skjedde. Skiturene, tiden i Guttemusikken og Ungdomskorpset, de feiende flotte uniformene med hvite bukser og blanke skygger på luene. Og maten dengang! Det var på nytt det evige temaet i fangeleiren; maten vi hadde fråtset i. Barneselskapene, våre og andres, med bløtkaker og kakao med kremtopp!

Jeg husker ennå varmen i Franks stemme da han snakket om epletrærne i haven hjemme. Hver eneste en i familien hadde hatt sitt eget epletre. Far hadde plantet dem etter som vi kom til verden, og vi var blitt umåtelig stolte av dem. Mellom de yngste av oss ble det etter hvert ren konkurranse om å ha det fineste treet, det som var vakrest på forsommeren og bar mest frukt om høsten. Vi gjødslet og stelte dem. Vi klatret opp i dem og satt og småkjeklet om hvem som hadde det gildeste treet. Den eneste som ikke hadde fått noe tre, var mor. Hun skulle visst ha plantet det selv, men det ble ikke til det. Jeg husker far plantet det den dagen hun døde. – Vi var midt i mai nå. Om en snau måned ville trærne der hjemme stå i fullt flor, lik lyse og lette rokokkodamer i det grønne.

Så kom vi til å tenke på første og eneste gang vi hadde vært på hesteveddeløp. Vi hadde tatt toget til en travbane ved Tønsberg, hadde skillinget sammen det vesle vi hadde av mynt, og satt hele beløpet på *en* hest. Følgen var at vi måtte gå til fots hele den lange veien hjem, trettifem kilometer. Men hjemme ventet trygge og varme stuer. Det stod mat på bordet, og vi kunne ta oss en dusj om vi ønsket det. Vi kunne smile av det nå.

For oss stod mor og far fremdeles i et drømmeskjær. Vi hadde aldri forstått det når nazistene ropte «Juden-schwein» etter far og oss barna. Et utall ganger hadde vi fått høre at *vi*, jødene, var skyld i krigen. Frank og jeg? Mor og far? De fredeligste av alle fredselskende.

Vi stod tidligere opp enn vanlig, etter å ha omfavnet hverandre hele natten, og jeg bar Frank til Revier før appellen. Der fikk jeg snakke med professor Epstein, en av de jødiske legene som hadde vært med på «Donau aus Bre-

men». Jeg tryglet og bad på mine knær om at han måtte redde den siste av mine kjære, men professoren svarte unnvikende, og jeg antok at han allerede hadde undersøkt Frank. Men jeg verken ville eller kunne gi opp håpet. Jeg tryglet og bad, tryglet og bad. Jeg klamret meg til professoren og var villig til å gi ham alt, ja livet mitt skulle jeg gjerne gitt om bare Frank kunne bli frisk. Professoren lovet at han skulle gjøre alt som var mulig for gutten. Jeg sa meg villig til å komme til Revier hver eneste dag for å hjelpe til, med oppmuntring, med blodoverføring, alt jeg kunne brukes til.

Et sted i hodet mitt surret navn som Felix Pavlowsky, Nathan og Samuel på Revier, men hva kunne *de* gjøre som ikke legene maktet? Buna-leiren var en del av konsentrasjonsleiren Auschwitz. Den hadde sitt system, sitt reglement, sine bestemmelser om gasskamre og krematorier. Vi visste det så godt, både Frank, professoren og jeg. Frank sa ingenting. Han stod taus og stirret fjernt fremfor seg. Klokken var halv seks. Det var om morgenen 15. mai 1943.

Det var kveld da jeg vendte hjem fra kommandoen. For første gang siden det andre møtet med Felix Pavlowsky skjenket jeg den hemmelige brødrasjonen bare en fjern tanke. Jeg løp til Revier så fort bena kunne bære meg. Døren var lukket, og det var forbudt å gå inn, så jeg løp langs husveggen, fra sykerom til sykerom og ropte på Frank.

Ingen svarte.

Jeg fortsatte å rope.

Da kom det ut en ung mann i fangedrakt, tynn og elendig, glattraket på hodet som alle vi andre. Det var min venn Samuel Steinmann.

«Leter du etter bror din?» spurte han.

«Ja.»

Han kom langsomt mot meg. Jeg visste det allerede. Noe gikk i stykker i meg før han hadde sagt det.

«De har sendt ham vekk.»

«Vekk?»

«Til hovedleiren.»

Og så fortalte han at professor Epstein og doktor Silbermann hadde gjort sitt beste for å redde Frank, men

tyskerne hadde ikke villet vite av det. Gutten var for utmagret. Da SS-seleksjonen kom, var han blitt sendt til venstre.

Jorden sank under føttene mine, og jeg fulgte med, ned i en natt så dyp at ingen stjerne noensinne ville kunne skinne dit ned. Alt ble likegyldig, om jeg ble drept der og da, om Rakers og Zeppel hadde gått løs på meg med kniplene sine, eller om noen hadde brakt meg all verdens herlighet, lagt den for føttene mine og sagt den var min.

Fjernt hørte jeg «Sammy» snakke til meg. Lavt og medfølelse. Jeg hørte min egen stemme svare at jo – Sammy og jeg, vi skulle være som brødre så lenge det var en gnist av liv igjen i oss. Før hadde det alltid vært «Frank og Herman». Det var et fast uttrykk i vår blokk: «Frank og Herman, de er uatskillelige.» Nå skulle det bli «Sammy og Herman». Sammy var en god gutt, snill, forståelsesfull og trofast.

Men han var ikke Frank!
Han kunne aldri bli det!
Blod er blod!
Jeg takket Sammy – og gikk.

Slike detaljer finnes spredt gjennom hele boken.

Jeg vil gjerne si et par ord om den dikteriske siden av saken. På ett punkt hadde jeg to grufulle hendelser liggende tett opp til hverandre, så tett at det var nødvendig å skape et pusterom mellom dem. Det kunne ellers lett bli for meget for leseren. Psykologisk sett var det riktig også av følgende grunn: Dersom jeg fortalte dem uten mellomrom, var det fare for at den første opplevelsen ville stjele virkningen av den som fulgte etter. Samtidig kunne den andre opplevelsen forringe virkningen av den første. Her måtte altså skapes et slags «frikvarter», et avsnitt der leseren kunne trappe ned og trekke inn friskere luft. Kanskje kunne dette gjøres ved en kontrast, en speiling av noe vakkert, noe som lå over den daglige fornedrelsen. – Jeg lette i Hermans fortelling og fant en setning som kanskje kunne brukes. Én eneste setning bare, og den lød omtrent slik: «Jeg pleide å si til meg selv at jeg aldri måtte se oppover, bare nedover på dem som hadde det enda verre.»

Denne setningen ble til 2 ½ side i boken, men før jeg leser derfra, vil jeg gjerne komme inn på litt annet som har tilknytning til spesielt disse sidene!

Å skrive er en prosess, kanskje den ensomste, men også den mest altopplukende av alle. Man utvikler og forandrer seg under skrivingen, og i dette tilfellet ble det som hadde vært en følelsessak i begynnelsen, etter hvert til et mer bevisst mål. Vi ønsker alle å skrive vakkert, iallfall der hvor det passer. Vi kan gjøre det med forskjellige midler, med bilder og blomster. Men vi kan også gjøre det ved å skrive fonetisk, lydmalende, på en helt bevisst måte. Det ble gjort allerede i vikingtida. Det pusterommet jeg i dette spesielle tilfellet ville dikte inn i boka, måtte være stillferdig, som om selve tiden stanset opp og lyttet. Her ville ordvalget og setningsbygningen avgjøre det hele. Jeg bestemte meg for mest mulig å bruke mollstemte ord, stillfarende ord, som gled ut av munnen nesten som hvisking. Hvisking! Bokstavene V og S var fine i enkelte sammensetninger, de skulle kunne hjelpe til å gjøre stillheten hørbar. Siden fikk jeg interesse for konsonanten F. Av vokaler måtte E, I og U har fortrinnsrett. – Av harde ord finnes bare enkelte i teksten, for eksempel ugarvet, farlig, stolthet, guddommelig, hard, piggråd – og et par til. De danner de nødvendige kontrastene.

Sidene 158,159, 160

12

En sommer var slutt, og en høst var på hell. Det lå klekk is på myrhullene, og gjørmen på vei og arbeidsplass størknet om natten, men ble klisterseig utover dagen. En ny vinter var i vente.

Ingen av oss visste om vi noen gang skulle se en ny vår. Var vi ærlige mot oss selv, måtte vi tilstå at muligheten for det var mikroskopisk. Men vi *var* ikke ærlige mot oss selv. Hadde vi vært det, ville vi gått i det elektriske gjerdet, eller funnet oss en gjenglemt ståltrådbit eller noe annet som kunne skjerpes, for å åpne en pulsåre i ly av nattemørket. I stedet flyktet vi som før inn i fantasiens

158

verden. Alltid var det hjemlandet, i fortid og fremtid. Nåtiden, alt det grufulle omkring oss, var blitt et skinnliv. Med øyne som ikke så, kunne vi stå og være vitne til ugjerninger som kunne skremt vettet av et normalt, ugarvet menneske.

Når jeg stanset opp på veien til eller fra latrinen etter at mørket var falt på om kvelden, kjente jeg isnåler i vinden fra Karpatene, men det var ikke dette som opptok tankene mine. Det var stjernehimmlen der oppe, fjern og kald, uberørt av den store nød på jorden. De samme stjernene som lyste over Auschwitz og myrlandet omkring, lyste også over et lite hus i en liten by ved Skagerak, der det en gang var varmt og trygt og alle mine døde gikk levende omkring i minnene. Hvor kom de fra, alle de lykkelige timene i min ungdom, og hvor gikk de hen? Hadde de noen gang eksistert annet sted enn i min egen opplevelse? Var det noen mening med det som hadde hendt, med det som hendte – med livet i det hele? I så fall – hva var meningen med alle de trøstesløse, pinefylte dagene, ukene og årene her i fornedrelsens veldige menneskedigel? Det var farlige spørsmål å stille seg for en fange som ikke så noen annen fremtid enn livet etter døden. Dersom det fantes. Det var tanker som drepte, men tanker som en ikke alltid kunne skyve fra seg.

Jeg har tidligere nevnt en privat leveregel jeg hadde satt meg som motto. «Du skal aldri se *oppover*, bare nedover mot dem som har det enda verre enn du selv!» Det jeg hadde i tankene, var naturligvis fangenes *materielle* tilstand og forhold. Når det gjaldt det etiske og moralske, måtte en snu regelen på hodet, og for mange av oss ble dette redningen. Det reddet oss fra galskap og fra en åndelig forsumping vi aldri ville kommet opp av. Velsignet være de menn, de beste, som staket opp veien for oss og gikk foran som lyktebærere gjennom skyggeriket. Som opprettholdt troen på mennesket gjennom sitt eget eksempel, og som podet inn i oss stoltheten over det guddommelige i menneskesinnet. Jeg har nevnt Felix Pavlowsky fordi han ble min redningsmann. Han var én av mange. Jeg kunne nevne flere, menn som levde sitt liv

fullt ut for andre, og som i tidens fylde kunne gi livet fra seg med samme ro som en kan se hos et lite barn som forlater et ulevd liv. Også disse mennene, de sanne heltene, stod uforstående overfor lidelsens mysterium, men de opphevet lidelsen ved å gi den en mening: å leve for andre og å dø for andre.

I denne harde tiden syntes jeg at jeg iblant skimtet et glimt også av en annen mening: opplevelsen av skjønnhet. Fantes det da skjønnhet i et skyggerike der former forsvant og farver falmet av mangel på lys? I vanlig forstand ikke.

Men hva er skjønnhet? Det er med skjønnhet som med godhet, vil jeg tro. Det er i mennesket selv at verdiene eksisterer, vokser og utfolder seg. Det er i hjernen, sier Oscar Wilde, at valmuen er rød, at eplet dufter og at lerken synger. – Ser en bort fra det som hender i sinnet, hva blir da tilbake? Og nettopp slik kunne skjønnheten manifestere seg også i fangeleiren. En sjelden gang og i små, brå glimt. Stillheten som kunne senke seg over myrlandet i en gitt stund, som om all lyd var blitt enig om to minutters stillhet for de døde. En klar og høstlig stjernekveld, når vinden var gunstig så vi ikke merket nedfallet fra krematorieskorstenene. En sommerfugl som flagret mellom piggtrådene, ugripelig som fargebrytningen gjennom et spektrum. Alt dette var stunder av skjønnhet som løftet oss opp av gjørmene, sviket og robotlivet. Som røpet at livet *hadde* mening, men at veien fram gikk gjennom vårt eget sinn. Selv ikke en forvillet blomst i asfalten grodde forgjeves, kunne jeg si til meg selv. Den kunne ikke engang speile sin enkle skjønnhet i en sølepytt. Men den hadde sin ubevisste vilje, sitt håp, sitt mål. Den skulle være hva den var. Den skulle blomstre, om enn så beskjedent, og i ny form skulle den en gang stige av mulden som et nytt vidunder.

Fra disse sidene vil jeg også hente fram et eksempel på hvordan et substantiv kan forandres både med hensyn til vekt og betydning ved valg av ubestemt form. Jeg hadde først skrevet «den store nøden på jorden», men var ikke fornøyd med det jeg fikk sagt. Så fant jeg på å ta bort endelsen. «Den store nød på jorden.» Da ble uttrykket mye mer universelt, mer tidløst og omfattende.

Da boka langt om lenge var skrevet for første gang, måtte den forbedres. Deler av den skrev jeg 4-5 ganger, andre deler skrev jeg kanskje 10-12, iblant uten å bli fornøyd. Vi skal huske at en bok aldri blir god nok, og den feilfrie bok eksisterer ikke. Den største og mest fullkomne av alle bøker, Bibelen, er alltid under bearbeidelse av spesialister, både teologer, historikere og språkfolk.

Om finpussing av språk, rettskriving og tegnsetting kunne det være meget å si. Her skal jeg bare nevne at jeg brukte mange timer til prøving og veiing av ord og uttrykk, og med å lytte til ordenes klang og tone. Iblant kan en forfatter tro at han skriver riktig, men samtidig føle at noe er feil. Et typisk eksempel var denne setningen: «Far leste for oss om utgangen av Egypt.» – Noe var feil i denne setningen, det følte jeg. Men hva? Først da jeg sluttet å tenke på det, gikk det plutselig opp for meg. Den gang – i Hermans og min barndom – het det ikke Egypt, men Egypten. «Utgangen av Egypten» het det den gangen. Det var det korrekte.

«Den angår også deg» er en bok om diskriminering. Ekstra uheldig er det da om forfatteren mot sin hensikt kommer til å uttrykke seg diskriminerende. Det viste seg at jødene selv godtok – og brukte – ordet jøde, men de liket ikke ordet i sammensetninger. For eksempel jødegutt, jødekvinne, jødebutikk. Løsningen var å dele opp ordene å lage adjektiv av det ene: jødisk gutt, jødisk kvinne, jødisk butikk. Da var alt i orden. Også ordet homoseksuell viste seg å ha diskriminerende effekt; homofili var det rette.

Når det gjaldt tegnsettingen, kan jeg nevne at jeg under skrivingen slavisk fulgte kommareglene. Etterpå merket jeg at dette ikke sjelden gikk ut over farten i beretningen, og at en setning ble lettere å lese dersom jeg fjernet et komma. Så gikk jeg over på nytt, og fjernet kommaene der jeg fant det riktig.

Jeg har lyst til å nevne et merkelig problem som gjorde seg gjeldende etter som jeg skrev. Det var at selve emnet, stoffet, gjorde ordvalget fattigere. Hvordan skulle jeg greie å variere ord og uttrykk i en bok som handlet nær sagt bare om lik og død? Språket vårt har jo ingen andre brukbare ord for disse begrepene. Ikke nyttet det med omskrivninger og billedbruk heller. Det eneste jeg kunne gjøre, var å unngå ordene mest mulig, for så å slå til med dem, hardt og brutalt, der de gjorde størst virkning, som under den såkalte «dødsmarsjen».

Side 184.

Toget rullet videre. På kryss og tvers, og for det meste på sidespor. Ut av Polen. Gjennom hele Tsjekkoslovakia. Forbi Praha. Forbi Wien. Og det gikk dager og netter så fulle av smerte og redsel at det i dag ikke er mulig å forstå at noe menneskelig vesen kunne slippe fra det med forstanden i behold. Til å begynne med hadde vi stått oppreist på grunn av plassmangel. Etter hvert ble det rommeligere. Mange ble gale og kastet seg av vognen. Andre sank sammen og døde av utmattelse mellom bena på oss. En god del satte seg ned og sovnet, og det gikk ikke lange stunden før de var stivfrosne. Laget av lik vokste. Vi satt på våre døde venner når vi spiste de siste rester av mat vi kunne finne. Det hendte at fanger vred frossent brød ut av stive, døde hender, og spiste bitene som om det skulle vært delikatesser. Vi tørstet og tørstet, og spiste snø for å slukke den verste pinen. Det hjalp bare så lite, og førte ikke til stort mer enn at vi tapte enda mer kroppsvarme.

Hele tiden prøvde vi å holde oss tett sammen. Vi stod og svaiet mot hverandre som i en slags dvale. Ofte sov vi i stående stilling. Til andre tider sank vi sammen av utmattelse og lå og sov øverst på likhaugen, som etter hvert ble dekket av rimfrost. Under oss ble likene delvis varmet opp av vår lunkne kroppsvarme, og de uhyggeligste detaljer svidde seg fast i oss for alltid. Øyne som brått åpnet

seg og stirret tomt ut i kulden og snoen. Munner som begynte å gape og slippe ut luft og gass fra det indre. Fingrer som kunne rette seg ut og peke bent mot oss.

Slik var vårt liv. Og dagene gikk. Av og til stanset vi på småstasjoner og kunne bli stående der i timevis, noe som forlenget reisen med hele døgn. Iblant fikk vi litt å drikke, men tørsten var en ulidelig reisefelle gjennom rykende ruinbyer på veien inn i Nazi-Tyskland.

Ofte kjørte vi under større eller mindre bruer, der folk samlet seg for å betrakte det uendelig lange spøkelses-toget som langsomt rullet bortover sporet, og for å kaste hånsord etter oss, eller tømme vann i hodet på oss. Dette var tyske kvinner og menn.

Den tiende dagen stanset vi, og vognene ble losset. De radmagre, stivfrosne likene ble brukket løs fra hverandre. De hadde vært våre venner i nøden, de hadde vært våre venner i døden, og nå måtte vi brutalt lempe dem av vognene, slepe dem etter føttene bortover perrongen og stable dem opp som favneved. Lik på lik, lik på lik, så langt vi kunne se. Vi kunne gå langs stabelen og kjenne noen av våre døde venner igjen. Og nå var det bare få av oss i live. Kanskje var vi gale i denne tiden. Iallfall var vi fullstendig apatiske, ellers hadde vi aldri greid de umåtelige påkjenningene. Den eneste form for sjeleliv jeg kan huske hos oss, er at vi få som var igjen bad og bad til noe vi følte var der, noe større enn alt, noe som trass i all lidelsen bestemte over oss og for oss. Og så merkelig er menneskesinnet at for den som ikke har ødet sin tros-evne, kommer det guddommelige nærmere dess mer en har grunn til å tro at det ikke finnes noe å tro på. Tiden og livet har lært meg at den som er sikrest i sin gudløshet, også er den som har minst sjelelig erfaring, den som er født uten religiøs bakgrunn og oppdratt uten tro. Og når det virkelig røyner på, er han også den svakeste, fordi han er uten holdepunkt og støtte i sitt indre.

Av de over hundre tusen fangene som hadde lagt ut på historiens største dødsmarsj, var det bare noen få tusen igjen. Resten lå som lik langs landeveier og jernbaner eller som stabler på jernbanestasjonene.

Stoff som dette kunne ikke overdrives, Ja, det kunne ikke en gang fattes. Og likevel måtte ordene hele tiden brukes med stor varsomhet. Tok jeg tidlig de sterkeste ordene i bruk, hva skulle jeg da bruke siden? Boka skulle jo fortsette! Og jeg kunne ikke stable redsel på redsel uten hensyn til leseren. Dødsmarsjen var i seg selv så fryktelig at man ikke kunne tenke seg noe verre. Og likevel måtte jeg spare på ordene. Og dempe uttrykkene. Spenningen måtte på nytt bygges opp mot et enda sterkere klimaks: de siste timene før frigjøringen.

Side 214 (eventuelt 218)

vi selv fant ham til noe å spise.

I vår nye blokk, som hadde plass til flere hundre fanger, ble det presset inn det tidobbelte. Det var folk overalt, muselmenn, levende og døde om hverandre. Leiren var full av likstabler. Mellom stablene lå lik strødd omkring som korn på en såmark. Levende mennesker lå i køyene og sov på nylig døde eller allerede råtnende lik. Bare sjelden kunne vi se en muselmann med krefter nok til å slepe unna et lik som lå i veien for ham. Å prøve på noen opprydning var håpløst, det var lik overalt.

De fleste som ennå levde, var for svake til å gå utenfor blokken for å utrette sin nødtørft. Sengehalmen var gjennomvåt av urin, og ekskrementer fløt overalt, både ute og inne. Det var en stank av død og forråtnelse som ikke var til å holde ut. Jeg tror – ja jeg er viss på, at var jeg ikke blitt langsomt herdet gjennom alt det grufulle jeg hadde sett før, ville jeg blitt gal ved det aller første møte med Belsen.

Det ble sagt at Belsen ikke hadde noe gasskammer. Det var da heller ikke nødvendig. Vanskjøtsel, sult og sykdom utrettet mer på én dag enn noe gasskammer med vanlig kapasitet ville ha maktet.

Alle slags sykdommer huserte i leiren, men underernæring, tyfus og tuberkulose tok vel de fleste menneskeliv. Brukbare sanitæranlegg fantes ikke lenger. Vannforsyningen var brutt, og fant vi en sølepytt, torde vi ikke supe opp vannet, for vi visste det var befengt med basiller. Vi gjorde det likevel – til slutt.

Dagene fra 1. april og fremover ble som et eneste langt og marefylt døgn. Ingen Dante, ingen Edgar Allan Poe ville maktet å beskrive den panikkfylte gru som hadde besatt oss. Vi så bare lik hvor vi snudde oss. Vi måtte velte

dem vekk fra trappene for å komme fram, og de reagerte mot oss med grin og merkelige lyder.

Utenfor gjerdene så vi jord som nettopp var vendt, og breddfulle massegraver som ennå ikke var kastet igjen.

Halvgale av sult fant vi til slutt fram til et depot. Et par av gjengen ble stående utenfor og passe på mens SS-soldater gikk vakt rundt bygningen. Vi snørte buksebena sammen over ankene, fylte dem med poteter, krøp ut igjen og delte fangsten med fanger som ikke lenger hadde krefter til å gå.

Da potetene tok slutt, streifet vi omkring i leiren, og fant vi en gresstust, kastet vi oss over den og spiste de tynne, lysegrønne stråene som spirte fram nå i april.

Det var trær i leiren, og vi spiste barken av dem, og knoppene – alt vi kunne komme over. Siden gravde vi i jorden etter planterøtter, i utkanten av leiren og på plasser der det ikke lå lik i nærheten. Jeg husker jeg satt og gravde hull i bakken, i håp om at det ville samle seg såpass vann at jeg kunne få det opp i skjeen min.

Enkelte gikk i fortvilelsen enda lenger enn dette. Det hendte vi så lik med store sår oppunder brystkassen eller bakpå lårene. Sårene skyldtes fanger, gale av sult, som hadde åpnet de døde på steder der det ennå kunne være litt kjøtt. Hjertet og lårmusklene. Risikoen ved å ete kjøtt fra lik som alt var begynt å bli mørke, spilte ikke lenger noen rolle for dem. Alt var bedre enn denne ulidelige hungren. De var menneskeetere. De var gale.

Den første uken av april lot ikke til å ta slutt. Vi som kjente hverandre fra Buna, støttet og hjalp hverandre og prøvde så godt vi kunne å lukke øynene for alt omkring oss. Men øyet ser, og øret hører, en kan ikke lukke alt ute. Ingen kan heller ved egen makt og vilje slette ut de syn som har lagret seg i hjernen. De er der, de blir der, og de står der på nytt i all sin heslighet ved de merkeligste assosiasjoner. Den som har sett hva vi så, i Belsen som i Buna, bærer i sitt indre et redselskabinett som overgår all forstand.

*

Etter frigjøringen fikk Herman en passerseddel av en amerikansk offiser. På seddelen stod som overskrift: «To whom it may concern ...» Til den det måtte angå. Tittelen kunne vært glimrende på en engelsk utgave, men på norsk var den mindre bra. Jeg gikk og tenkte på dette, til jeg en dag kom til å spørre meg selv: Ja, hvem angår det egentlig? Alle! Det angår også deg! Slik ble bokas tittel til.

Det er et stort øyeblikk for en forfatter når han finner en tittel han er fornøyd med. Det er nesten et salig øyeblikk når han finner en god slutt, når han får smidd det hele i hop så fortellingen biter seg selv i halen, slik at ringen er sluttet. Jeg husker epletrærne i Hermans have da han var gutt, og idéen lot seg forme slik:

Side 227

Også jeg måtte kjempe videre. Livet ville bli en strid, men en *god* strid fra nå av, det *måtte* jeg tro. Jeg måtte ut av mørket og videre, til jeg en dag kunne kaste byrden av. En dag skulle jeg bli sterk igjen, sterk nok til å kunne fortelle sannheten

– til hver den det måtte angå –

sannheten om alle mine døde, seks til syv millioner jøder som ble systematisk utslettet i tyske konsentrasjonsleirer.